

فرهنگ نامهای جغرافیایی اثر جغرافی دان مشهور یاقوت حموی است، که نام کامل او را شهاب الدین ابوعبدالله یاقوت بن عبدالله الحموی الرومی البغدادی ثبت نموده‌اند. وی در سال ۶۲۶-شصده و بیست و شش هجری قمری فوت نموده است. او معجم‌البلدان را به نثر عربی همراه با شواهد شعری تألیف نموده و در مقدمه از منابع کتاب نام برده است. یاقوت ظاهراً پس از انجام مسافرت‌های طولانی و بازگشت به حلب به تألیف آثارش از جمله معجم‌البلدان پرداخته و در آن علاوه‌بر مقدمه‌ی مفصل، با استناد به منابع جغرافیایی پیشین و هم‌عصر خود و تلفیق مشاهدات شخصی، کتابش را در پنج باب تألیف و تنظیم کرده است:

- باب اول «فی ذکر صوره‌الارض و حکایه مقاله‌المقدمون...»
 - باب دوم «فی وصف اختلافهم فی الاصطلاح علی معنی الاقليم وكيفيه و اشتقاقه و دلایل القبله فی كل ناحيہ»
 - باب سوم «فی ذکر الفاظ يكثر تكرار ذکرها فیه يحتاج الى معرفتها كالبرید و الفرسخ والمیل و الكورة و غير ذلك»
 - باب چهارم «فی بيان حکم الأرضين و البلاد المفتوحة فی الاسلام...»
 - باب پنجم: «فی جمل من اخبار البلدان...»
- و به دنبال آن به ترتیب حروف الفباء در بیست و هشت حرف با ذکر اسمی ممالک، بلاد، نواحی، روستاهای، رودها فواصل... آغاز شده و ضمن ارائه مطالب در هر مورد با افزودن نام رجال و مشاهیر و مختصرو از زندگانی آنان و حدیث، شعر و... به تکمیل مضامین پرداخته و در مواردی مطالب را با نقشه‌هایی همراه ساخته که بر اساس شناخت جغرافیون سلف از جهان تهیه شده است.

یاقوت در خصوص زمان و علت تألیف معجم‌البلدان در مقدمه‌ی کتابش می‌نویسد در سال ۶۱۵ هجری در مرو شاه جهان به مجلس فخرالدین ای المظفر عبدالرحیم السمعانی درباره‌ی تلفظ نام یکی از شهرها گفت و گویی مفصل صورت گرفت و به انجام نرسید و به دنبال آن شخصاً مصمم شده تا براساس منابع معتبر که نام آنان را در مقدمه کتابش ذکر نموده، معجم‌البلدان را تألیف نماید که تا سال ۶۲۱-شصده و بیست و یک هجری قمری ادامه یافت و پس از تکمیل کتاب، نسخه‌ای از آن را به سید الوزراء فاضی جمال الدین ابی الحسن علی بن یوسف شبیانی تقدیم نموده است.

معجم البلدان، روایتی دیگر

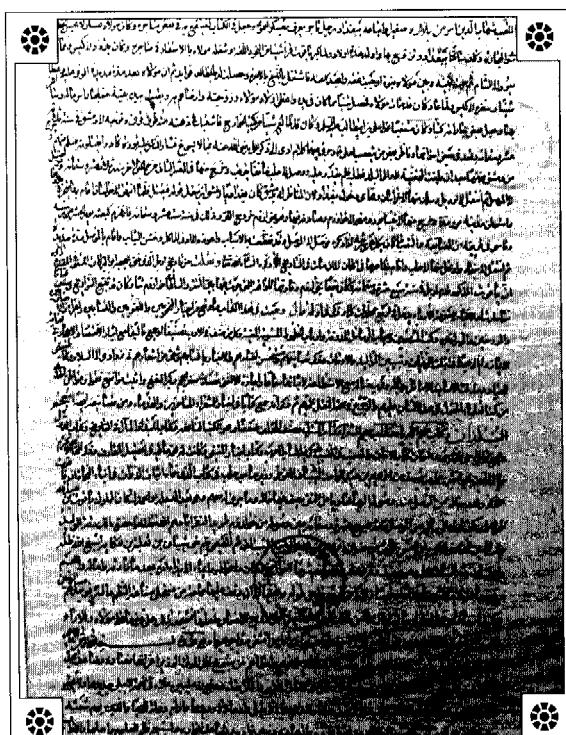
دکتر فرزان عزیززاده

کارشناس ارشد نسخه‌های خطی کتابخانه‌ی ملی ایران

■ معجم‌البلدان (مُعْجَمُ الْبَلَدَنْ)
■ نسخه خطی شماره ۴۷۲۴ / مع اداره کل نسخه‌های خطی و نادر
کتابخانه ملی ایران

استنساخ و مورد مراجعه و تحقیق قرار گرفته و به همین دلیل است که اینک نسخه‌های خطی متعدد از آن در سیاری از مؤسیت علمی، کتابخانه‌ها و موزه‌های سراسر جهان موجود است که از جمله می‌توان به نسخه‌ی شماره ۴۷۲۴/ع بخش نسخه‌های خطی و نادر کتابخانه‌ی ملی ایران که اساس بررسی در این مقاله است اشاره نمود. نسخه‌ی اخیر در قطع رحلی و بعد از ورق آن حدود ۳۸۰×۲۳۰ میلی‌متر با کاغذ نخودی آهار مهره، شیاره‌های توخت در ۶۵۳ ورق به علاوه دو ورق بدرقه و یک ورق آستر الحاقی تقطیم یافته، جلد آن مقاوی با رویه‌ی چرمی نسبتاً فرسوده و اندرون کاغذی ساده است و به انواع نسخ ایرانی و عربی به قلم سیاهی و عناؤنی مطلب به سرخی با مسطر ۳۴ سطری، رقم مسیح بن محمد باقر الفیروز آبادی است که استنساخ آن را در تاریخ دوشنبه چهارم رمضان ۱۲۸۲ هجری قمری به اتمام رسانده و به استناد یادداشت مندرج در صفحه‌ی ظهریه آن، جزئی از مجموعه‌ی کتب کتابخانه اعتضادالسلطنه وزیر علوم دوران ناصرالدین شاه قاجار و همراه با نقش مهر او به تاریخ ۱۲۹۵ هجری قمری است. ایضاً نقش تعبیر کتابخانه صنیع الدوّله محمد حسن خان با تاریخ ۱۲۹۸ هجری و یادداشت پیشکش آن را در تاریخ ۲۶ شعبان ۱۳۰۲ هجری قمری به امین‌السلطان به همراه دارد.

- صفحات کتاب را ده گذاری شده‌اند، گرچه در مقدمه، دیباچه و تقسیمات موجوده کتاب به واسطه‌ی آن که اوراق مزبور در مراحل صحفی و مرمت جایه‌جا شده‌اند، را دهه‌ها منطبق نیستند. معدودی از این صفحات به قلم تحریری محشی است از جمله یادداشتی در هفت سطر کوتاه به خط شکسته نستعلیق در توصیف جزیره ایسکون، همچنین در حاشیه‌ی دو



صفحه افتتاح نسخه‌ی شماره‌ی ۴/۴۷۲۴: آغاز کتاب و معرفی مؤلف

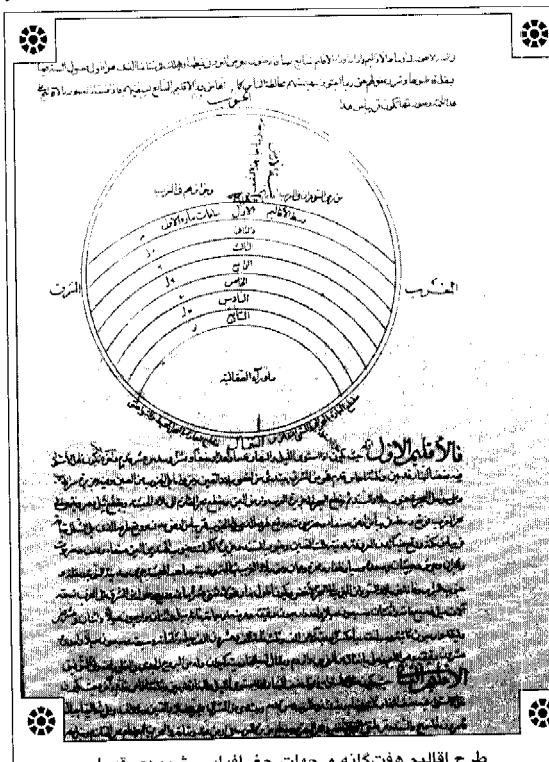
- مقدمه‌ی نسخه با معرفی کوتاهی از یاقوت به ترتیب ذیل آغاز شده است: «احوال مؤلف هذا الكتاب من وفيات الاعيان ابن خلكان» ابو عبدالله یاقوت بن عبدالله الحموي الرومي الجنس والمولود البغدادي الدار الملقاب شهاب الدين اسر من بلاد صغیر وابناعيه بغدادي رجل تاجر يعرف بعسكر الحموي... ومن تصانيفه ايضاً معجم البلدان...» و با رقم کاتب و عبارت زیر، نسخه‌ی موضوعه خاتمه یافته است.

«و كان فراغى من هذا التسوييد فى العشرين من صفر سنه احدى وعشرين و ستمائه بتغير حلب و... تم كتاب معجم البلدان و فرغ من كتابه العبد المذنب العاصى... مسيح بن محمد باقر الفيروز آبادى فى يوم الاثنين الرابع من شهر رمضان المبارك سنه ۱۲۸۲».

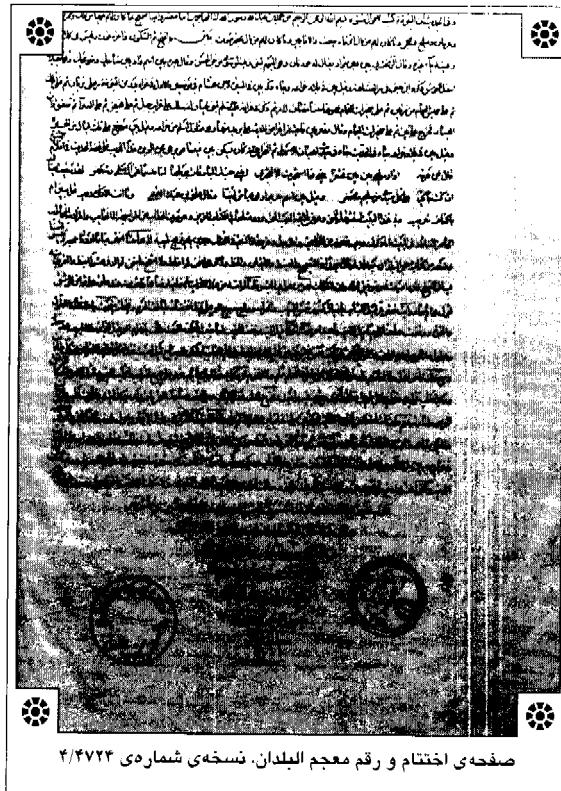
- رقم اخیر صراحتاً به تاریخ ۲۰ صفر سال ۶۲۱ هجری به عنوان زمان تأليف نسخه‌ی اساس معجم‌البلدان و به ناحیه‌ی حلب، محل تحریر کتاب اشاره نموده است.

- مؤلف در خاتمه مقدمه درباره‌ی مضمون و موضوع کتاب، نام گذاری آن و انتساب مقاھیم باعنوان و تاریخ تأليف چنین نگاشته است: «... و سقیفته معجم‌البلدان اسمه مطابق لمناه و حسینا الله و نعم الوکيل و کان الشروع فى هذا التبييض فى لیله احدی وعشرين من محرم سنه خمس و عشرين وستمايه نسیل المعونه على اتمامه بمنه و کرمه».

- معجم‌البلدان به واسطه‌ی اهمیت و سندیت و اشتهرارش در باب جغرافیای تاریخی و بدینجه در خصوص جغرافیای قرون وسطای جهان اسلام از زمان تأليف تا دوران معاصر، بی‌تردید همچون یکی از بهترین و اصلی‌ترین منابع مطرح بوده و تا قرن سیزدهم هجری به کرات



طرح اقالیم هفت کانه و جهات جغرافیایی، شیوه‌ی قدما



- از دیگر نسخه‌های خطی مجمع‌البلدان می‌توان به نسخه‌ی شماره ۳۲۹۴ از مجموعه‌ی نسخه‌های خطی کتابخانه‌ی مرحوم آیت‌الله مرعشی جفی در قم اشاره نمود که بعضی صفحات آن محسن همرا به افتادگی نز آغاز و انجام است و تاریخ ۷۳۷ هجری را در حواشی به‌همراه دارد و متن‌من در مطالب از حروف الف و با می‌گردد. هم‌چنین نسخه‌های شماره‌ی ۶۰۴۱ و ۶۰۴۰ از سایر نسخه‌های عربی برلین، ایضاً نسخه‌های کتابخانه مجلس شورای ملی، دانشگاه تهران و کتابخانه‌ی ملک را می‌توان نامبرد. از سایر نسخه‌های خطی مجمع‌البلدان که به استناد مبالغ ذیل در کتابخانه‌ها و مراکز فرهنگی دیگر کشورها نگهداری می‌شوند، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

Supplement to the catalogue of the Arabic manuscripts in

/the British museum by Charles Rieu /۱۸۹۴/p ۴۶۹. ۷.

که ذیل ردیف‌های ۶۸۸ لغایت ۶۹۳ به معرفی نسخه‌های متعدد خطی مجمع‌البلدان در موزه‌ی بریتانیا پرداخته و ضمن آن از نسخه‌هایی در برلین و پیتسبورگ نیز یاد نموده است هم‌چنین از خلاصه‌ی مجمع‌البلدان نامبرده که نوسط کاتبی به نام مرتضی علی‌القزوینی استنساخ شده است. - هم‌چنین لیست موسوم به:

Codices manuscripti VII , Handlist of Arabic manuscripts

in the Library of the University of Leiden ...۱۹۸۰/p۲۲۱

از نسخه‌ای خطی از مجمع‌البلدان و خلاصه آن - مراصد الاطلاع - نامبرده و تأییف مراصد الاطلاع را بالاحتمال به یاقوت نسبت داده، همان‌گونه که نویسنده مقدمه‌ی الحاقی نسخه‌ی شماره‌ی ۴/۴۷۲۴ /ع کتابخانه‌ی ملی

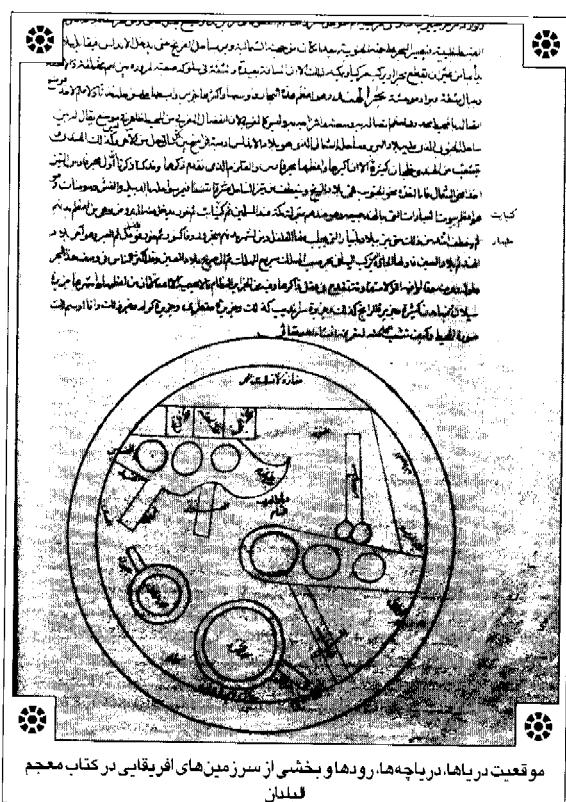
صفحه دیگر از همین بخش از نسخه که جملگی اضاء «اعتصاد‌السلطنه وزیر علوم» و یا «وزیر علوم» را به همراه دارد.

- بخشی از تحقیقیه صفحات در نتیجه‌ی عدم دقت در مراحل مرمت و صحافی به واسطه‌ی تبغ خوردگی، آسیب دیده‌اند از جمله مصدومیت در صفحه‌ی ۲ از ورق ۱۳۶ نسخه.

هم‌چنین برخی طرح‌های چهارگانه‌ای کتاب در نسخه‌ی موضوعه اجراء نشده‌اند و مواضع مربوط، بیاض مانده‌اند.

- نسخه‌ی موضوعه، چهار صفحه از ورق هشتم صفحه ۸ لغایت صفحه ۬ ورق دهم، متن‌من در زمینه‌ی دستیابی به سایر نسخه‌های کتاب و مطالعه آنان به منظور ترجمه‌ی متن مجمع‌البلدان چنین نوشته است «سه نسخه از این کتاب را به دست آوردم یک نسخه در کتابخانه دولتی پاریس... و این کتاب را از روی نسخه‌ی عاشر افندي استنساخ نموده بودند» و دو نسخه دیگر را در کتابخانه‌ی لندن مطالعه کردم.

- مضمون اخیر مؤید آنست که کتاب در قرن نوزدهم میلادی به زبان فرانسه ترجمه شده و مترجم سه نسخه‌ی خطی از متن را ملاحظه و بررسی نموده است.



معجمالبلدان متضمن محدود طرح‌های جغرافیایی است که برخلاف شیوه‌ی رایج کنونی سمت شمال را در ذیل و مشرق را در جهت چپ طرح قرار داده است. از این‌رو دریاچه‌ی موسوم به بحر جرجان و بحیره خوارزم در ذیل طرح قرار دارد

محمد البلدان

۴۷۲۴/ع که دریای فارس یا خلیج فارس را شعبه‌ای از دریای بزرگ هند -

اقیانوس هند - می‌داند که از نواحی مکران تا عبادان - آبادان کنونی امتداد داشته و دریای فارس نامیده می‌شود و در خصوص شفاقت آب در این دریا می‌نویسد «... بری قعره لصفاء ما تحته من الجمار...» و آن را ناشی از صافی و یاکیزگی سنگ‌های اعمق دریا می‌داند که این امر همچنان در سواحل کیش قابل مشاهده است.

- معجمالبلدان نظیر عموم منابع جغرافیایی تا دوران معاصر، گستره‌ی آب‌های سواحل جنوبی ایران از حد غربی دریای عمان تا جزیره‌ی آبادان کنونی - در ملتقی و مصب آب‌های وارد از ایران و عراق - را با عنوان بحر فارس، نامیده و محلی برای هیچ شباهتی در خصوص نام این بخش از آب‌های عالم - خلیج همیشه فارس - بهجای نگذارده است. ظاهراً برای تخصیص بار معجمالبلدان در سال ۱۸۸۶ میلادی در لیزیک آلمان چاپ و منتشر شده و پس از آن طی سال‌های ۱۹۵۷-۱۹۵۵ در بیروت تجدید چاپ گردیده، همچنین در سال ۱۳۶۵ هجری چاپ دیگری از آن در تهران صورت گرفته است.

برای کسب اطلاعات مفصل در خصوص معجمالبلدان می‌توان به منابع ذیل مراجعه نمود:

- کشفالظنون. مجلد ثانی، بیروت. ص ۱۷۳۳

- فهرست المخطوطات العربية... فی برلن.الجزء الخامس. بیروت
- ریحانه‌الادب. ج ۱-۲ صفحات ۷۷-۷۹

- الترات العربي فی خزانه مخطوطات... قم. جلد ۵. صفحه ۱۴۵

- المنجد فی اللغة والادب والعلوم. چاپ نوزدهم. بیروت. صفحه ۵۰۳
- دایره‌المعارف فارسی. مصاحب، تهران. جلد دوم، بخش دوم. صفحه‌ی ۲۸۰

- تاریخ ادبیات ایران. صفا، جلد ۳، کتاب ۱ و ۲.

- فهرست کتب عربی کتابخانه ملی ایران، جلد هشتم، چاپ تهران ۲۵۳۶، ریف ۹۵/ع

- Supplement to the Catalogue of the Arabic manuscripts in the British museum by charles Rieu/1894/P 469-70

- Hand List of Arabic manuscripts in the Library of the University of Leiden ... 1980/P221

- Bibliothèque Nationale catalogue des manuscripts Arabes.

E. Blochet, Paris ,1925,P313

ایران نیز مطرح ساخته است.

ایضاً E.Blochet E. Blochet کتاب‌شناس بزرگ در کاتالوگ نسخه‌های خطی موسوم به: Bibliothèque Nationale catalogue des manuscripts Arabes,Paris, ۱۹۲۵,P313

از نسخه‌ای از معجمالبلدان نامبرده که توسط کلتل Campbell کسول انگلیس در بغداد خردباری شده به خط نسخ و تاریخ ۱۲۷۶ هجری را در برداشته است. ایضاً در فهرست اخیر در خصوص معجمالبلدان به ردیف‌های ۶۰۰۰ الی ۶۶۰۰ نیز ارجاع داده است.

- از یاقوت فرهنگ جغرافیایی دیگری نیز با عنوان مشترک و یا /المشتراك وضعالملحق صقعا / نامبرده شده که ذیل ریف ۶۹۴ از مکمل فهرست نسخه‌های عربی در موزه بریتانیا از آن یاد شده است.

- ظاهراً معجمالبلدان - آن گونه که دایره‌المعارف فارسی نگاشته است با تخلیص و حذف مطالبِ غیر جغرافیایی توسط دو مؤلف خلاصه گردیده است. یکی همان است که با عنوان / مراصد الاطلاع على اسماء الاماكن و البقاع / تأليف عبدالمومن بن عبد الحق در قرن هشتم هجری صورت گرفته و ترجمه‌ی عربی فهرست نسخه‌های

عربی برلن جلد پنجم ذیل ریف ۱۲۳۶ همچنین دایره‌المعارف فارسی و برخی منابع دیگر از آن نامبرده‌اند و خلاصه‌ی دیگر کتاب با

عنوان / مراصد الاطلاع في معرفة الامكنا و البقاء / توسط جلال الدین سیوطی / صورت گرفته که نسخه‌ای از آن بهشماره‌ی ۹۵/ع از

مجموعه‌ی نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ایران، در سال ۱۲۴۵ هجری و توسط کاتبی به نام حاجی محمد بن ملا کریم خسروشاهی

به خط نسخ استنساخ گردیده و در مجلد هشتم فهرست کتب عربی چاپ ۲۵۳۶ تهران از آن یاد شده است.

- کتاب متضمن محدود طرح‌های جغرافیایی است که برخلاف شیوه‌ی رایج کنونی سمت شمال را در ذیل و مشرق را در جهت چپ طرح قرار داده است از این‌رو دریاچه‌ی موسوم به بحر جرجان و بحیره خوارزم در ذیل طرح قرار گرفته‌اند ایضاً در خصوص آب‌های جهان، تحت

عنوان ذکر البحار با ارائه‌ی طرحی از موضوع احاطه ربع مسكون توسط آب‌ها - البحر المحيط - و ذکر اسماء بعضی دریاها به توضیح آب‌ها و دریاچه‌ها پرداخته است. همچنین ذیل عنوان «ذکر البحار و بحر فارس»

چنین نگاشته است. «بحر فارس هو شعبه من بحر الهند الاعظم و اسمه بالفارسيه... و من نواحی مکران علی سواحل بحر فارس الى عبادان.... یسمی هذا بحر بالفارسيه...» ورق ۹۷ صفحه ۸ سطر دوم از نسخه